

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SEMANTİK QURULUŞU

Gündəlik həyatımızda bir çox hallarda müəyyən bir mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə edirik. Belə vəhdət təşkil edən söz qrupu sabit söz birləşmələridir ki, bunlar da dilçilikdə *frazeoloji vahidlər* adlanır.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda görürük ki, frazeoloji vahidlərlə olduqca zəngindir. Məsələn: *dil tökmək*- yalvarmaq mənasında, *cin atına minmək* - hirsənmək mənasında, *başını batırmaq*- öldürmək mənasında, *mat qalmaq*-təəccüblənmək mənasında işlənir. Frazeoloji vahidlərdə xalqın ağıl və biliyini, sevinci və kədəri, məhəbbəti və nifrəti, gülüşü və göz yaşları, düzlüyü və ayrılığı, zəhmətkeşliyi və tənbəlliyi, mübarizəsi, bir sözlə, hər şeyə qadir gücü əks olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin frazeologiyası semantik quruluş cəhətdən də rəngarəngdir. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. A.Qurbanov frazeoloji vahidləri semantikasına görə üç qrupa bölmür: *frazeoloji omonimlər*, *frazeoloji sinonimlər*, *frazeoloji antonimlər*. H.Həsənov, B.Xəlilov isə frazeoloji vahidləri semantik quruluşuna görə dörd yerə bölmürlər: *omonim frazeoloji vahidlər*, *sinonim frazeoloji vahidlər*, *antonim frazeoloji vahidlər*, *çoxmənalı frazeoloji vahidlər*. H.Bayramov bu bölgüyə *frazeoloji variantları* da əlavə etmişdir.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Omonim frazeoloji vahidlər.
2. Sinonim frazeoloji vahidlər.
3. Antonim frazeoloji vahidlər.
4. Çoxmənalı frazeoloji vahidlər.
5. Frazeoloji variantlar.

Omonim frazeoloji vahidlər. Omonim frazeoloji vahidlər dedikdə eyni frazeoloji vahidin fərqli mənalar bildirməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində omonim frazeoloji vahidlər say baxımından olduqca məhduddur. Sözlərin omonimliyi frazeoloji vahidlərin omonimliyindən fərqlənir. Bunun ən birinci səbəbi odur ki, frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi üçün onların komponentləri məcazlaşmalıdır. Məsələn: *cana gəlmək* frazeoloji omonimi yorulmaq və yaxşılaşmaq mənasında; *can vermək*-ölmək və yenidən həyat vermək, *cana gətirmək* mənasında; *söz vermək* - danışmasına icazə vermək və razılaşmaq mənasında işlənir.

Sinonim frazeoloji vahidlər. Dilçilikdə frazeoloji sinonimlərə aid ilk araşdırmalar XX əsrin ortalarından başlayır. Bu dövradə frazeoloji vahidlərin sinonimliyi iki istiqamətdə tədqiq edilmişdir: 1) Komponentlərindən biri özünə sinonim olan və ya olmayan sözlərlə əvəzlənmiş, leksik komponentləri əksərən üst-üstə düşən frazeoloji vahidlərin sinonimliyi; 2) Müxtəlif leksik tərkibə malik frazeoloji vahidlərin sinonimliyi.

O vaxt frazeoloji sinonimlər üçün frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı əvəz oluna bilməsi əsas meyar kimi götürülürdü. Əgər frazeoloji vahidlər mətn və ya cümlə daxilində biri digərini əvəz edə bilirdisə, belə frazeologizmlər sinonim hesab edilirdi. Sonralar bu cəhət frazeoloji sinonimlərin əsas funksiyalarına əks mövqedə olduğu üçün tənqidə məruz qalır. Çünki sinonim cərgəni təşkil edən frazeoloji vahidlərin bir-birini mətn daxilində tam eyni mənada əvəz edə bilməsi fikri frazeoloji sinonimlərin dildəki əhəmiyyətini azaldırdı.

Frazeoloji sinonim cərgəni təşkil edən frazeologizmlər ümumi məna birliliyinə malik olsalar da, hər biri müəyyən məna çaları, işlənmə tezliyi, üslubi dərəcəsi, strukturu və s. baxımdan bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Bu cür fərqlər frazeoloji vahidlərin bir-birini əvəz etməsinə maneələr törədir. Yəni sinonim cərgədəki frazeoloji vahidlər bir-birini əvəz edə də bilər, etməyə də bilər. Dilçiliyimizdə frazeoloji sinonimlərin mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif mülahizələr mövcuddur. "Sinonim ifadələr dedikdə, leksik-qrammatik əlamətləri oxşar, komponentləri əvəz edilə bilməyən, üslubi boyasına və leksik tərkibinə görə fərqlənən, mənaca isə bir-birinə yaxın olan müstəqil ifadələr nəzərdə tutulur. Sinonim ifadələr bu sözlərin sadəcə əvəzedicisi deyil. Bu ifadələr əvəz etdikləri mənanın, yaxud sözün əlavə əlamətlərini emosional-ekspressiv formada verir" (7, 297).

"Leksik-qrammatik əlamətləri bir-birinə uyğun gələn, leksik tərkibinə görə fərqlənən, mənaca bir-birinə yaxın olan ifadələr sinonim frazeologizmlər adlanır" (4, 54).

Dilçilik ədəbiyyatında bu və ya buna bənzər çoxlu sayda təriflər, fikirlər sadalamaq olar. Bu fikirləri birləşdirən məqamlardan birincisi frazeoloji sinonimlərdə komponent eyniliyinin olmamasının vurğulanmasıdır. Məsələn: *gün verib işıq verməmək*- *gözüm çıxdıya salmaq* (rahat buraxmamaq), *üz-gözünü turşutmaq-qaş-qabaq tökmək* (narazılığını bildirmək), *gözləri kəlləsinə çıxmaq*- *məəttəl qalmaq* (təəccüblənmək), *bağrı çatlamaq*- *ciyəri ağzına gəlmək* (qorxmaq), *gözləri kəlləsinə çıxmaq*- *beyninə cin vurmaq* (hirsənmək), *başını batırmaq-qırıb tökmək*- *dərisinə saman təpdirmək* (öldürmək). Frazeoloji sinonimlər mənə etibarilə bir-birinə yaxın müstəqil ifadələrdir. Çünki onlar üslubi rənglərinə və leksik tərkibinə görə fərqlənsələr də, mənaca bir-birinə yaxın olurlar. Frazeoloji sinonimlərin üslubi imkanları çox genişdir. Onlar fikri emosional, yığcam, obrazlı, dəqiq ifadə edirlər.

Frazeoloji sinonimlər dilimizdə ən çox feili frazeoloji vahidlərə məxsusdur. Məsələn: "ağlamaq" anlayışını bildirən sözə bu frazeoloji vahidlər sinonim cərgəsi yaradır: *gözlərinin yaşını axıtmaq*- *gözündən qan-yaş tökmək*- *gözümün yaşına dəm vurmaq*- *gözünün suyunu gildir-gildir tökmək* və s. Frazeoloji sinonimlərin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

⁸⁹ BDU-nun magistrantı

1. Frazeoloji sinonimlər oxşar və ya eyni leksik mənaya malik olurlar;
2. Frazeoloji sinonimlər eyni leksik-qrammatik qrupa aid olurlar.
3. Frazeoloji sinonimlər biri digərindən leksik tərkibinə görə tamamilə, ya da cüzi fərqlənir.
4. Frazeoloji sinonimlər mənə çaları, üslubu, ekspressivlik dərəcəsi, işlənmə tezliyi strukturu və s. baxımdan bir-birindən fərqlənirlər.
5. Frazeoloji sinonimlər ümumi mənə birliliyinə malik olsalar da, onların hər birinin fərdi məzmunu olur.

Gözləri kəlləsinə çıxmaq (gözləri yerindən çıxmaq) - beyninə cin vurmaq (kəlləsinə cin vurmaq) sinonim cərgəsini müqayisə etsək görərik ki, 1) frazeoloji sinonimlər və onların variantları ümumi mənə birliliyinə malikdir: hirsələnmək, özündən çıxmaq. 2) frazeoloji sinonimlər eyni leksik-qrammatik qrupa aiddir, yəni feili frazeoloji vahiddir. Məsələn: *başını batırmaq-qırıb tökmək-dərisinə saman təpdirmək* - öldürmək, yox etmək mənasında sinonim cərgə yaradır. *Əşi, nə xəstəlik, mən sənə dedim, ya gərək mənə alasan, ya da sənənin başını batıracam* ("Bəndişah şəhərinin sirri" nağılı). *Əgər mənə yaxın gəlsəniz, hamınızı qırıb tökəcəm* ("Uşaq pəhlivan" nağılı). *İndi sənənin dərinə saman təpdirim, sən də bax* ("Göy təpə göyərdi, ərim mənə döyərdi" nağılı).

Antonim frazeoloji vahidlər. Frazeoloji birləşmələrin antonimliyindən danışarkən onların əks mənalılığını, sintaktik modeldə işlədilməsini və bir leksik əhatəyə - distribusiyaya malik olmasını əsas götürmək lazımdır. Qarşı-qarşıya qoymaq üçün əks mənası olan, sintaktik modeldə işlədilən, eyni leksik əhatədə birləşən, bir distribusiyalı frazeologizmlərə **antonim frazeoloji vahidlər** deyilir (5, 234).

Sözlər kimi frazeoloji vahidlər də antonim münasibətdə olur. Sözlərin antonimliyi leksik, frazeoloji vahidlərin antonimliyi sintaktikdir. Frazeoloji vahidlərin hamısı yox, keyfiyyət məfhumları ilə bağlı olan frazeoloji vahidlər antonimlik yaradır. Məsələn: *xoşu gəlmək - zəhləsi getmək, dilotu yemək - ağzına su alıb oturmaq, kefi açılmaq-qanı qaralmaq, kefi kök olmaq - mısırığını sallamaq, qəlbi bərk - ürəyi yumuşaq və s.*

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində çoxmənalılıq ancaq leksikaya deyil, həm də frazeologiyaya aid olur. Bu və ya digər bir söz öz əsas mənasından əlavə, bir neçə mənəni ifadə edə bildiyi kimi, bəzi frazeoloji vahidlər də bir deyil, bir neçə mənədə işləyə bilər. Buna əsasən də dildə ancaq bir anlayışı ifadə edən frazeologizmlərə **təkmənalı frazeoloji vahidlər**, bir neçə mənəni bildirən frazeologizmlərə isə **çoxmənalı frazeoloji vahidlər** deyilir.

Məsələn: *ağlı kəsmək* - inanmaq, anlamaq; *baş çəkmək* - yoxlamaq, başına örpək çəkmək; *baş aparmaq* - zəhlə tökmək, özündən çıxmaq, qaçmaq; *əl qoymaq* - öz üzərinə götürmək, mənə olmaq, söz vermək və s.

Sözlərin çoxmənalılığı onların bu və ya digər sözlə əlaqəsi zamanı, yəni mətn daxilində müəyyənləşir. Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı da nitq prosesində, başqa sözlərlə əlaqədə meydana çıxır.

Frazeoloji variantlar. Dilçiliyin aktual problemlərindən biri də frazeoloji variantlıq problemidir. Azərbaycan dilçiliyində H.Bayramov, M.Mirzəliyeva, H.Həsənov bu problemlə bağlı tədqiqat işləri aparmışlar.

H.Bayramov dildə eyni mənəni ifadə etmək üçün frazeoloji vahidin leksik, leksik-qrammatik, qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramasını variasiya, bunun əsasında yaranan belə sabit birləşmələri isə *frazeoloji variantlar* adlandırmışdır. H.Həsənov mənələri olduğu kimi qalan, tərkiblərində leksik, leksik-qrammatik və qrammatik dəyişiklik aparılan ifadələri də *frazeoloji variant* adlandırır.

Dilimizdə frazeoloji variantlar üç şəkildə özünü göstərir:

1. Leksik variantlar.
2. Qrammatik variantlar.
3. Leksik-qrammatik variantlar.

1. Leksik variantlar - mənəca eyni olan leksik cəhətdən fərqlənən variantlardır. Bu cür frazeoloji vahidlərin ikinci komponenti çox zaman variant olur. Nağıllarımızın dilində leksik variantlara çox rast gəlmək olur: *ağzı əyilmək // ağzı əyri qalmaq // ağzı əyilə olmaq* - təəccüb qalmaq, heyran qalmaq. *Pəri girib meşəyə, ağaclarda meyvələrə baxdı, ağzı əyildi.* ("Beykəsin nağılı"); *Bəxtiyar bunları görəndə padşah da güldü, hər şey yadından çıxıb, ağzı əyilə qaldı.* ("Bəxtiyarın nağılı"); *Binə o qədər gözəl idi ki, Şah Abbasın ağzı əyri olmuşdu.* ("Şah Abbas və üç bacı" nağılı)

Misalda da görüldüyü kimi *əyilmək, əyri qalmaq, əyri olmaq* sözləri variantlardır, yəni onlar mənəyə xələl gətirməməklə bir-birini əvəz edən sözlərdir.

Frazeoloji variantların bir növüdə **leksik ixtisarlardır**. Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin cüzi bir qismi komponentlərindən birinin ixtisarı ilə ifadə edilir. Bu cür ixtisar artıq dildə möhkəmləndiyindən bunları leksik ixtisarlər adı ilə frazeoloji variantların bir növü kimi nəzər yetirilir. Məsələn:

- **kefi kök, damağı çağ - kefi kök**

Armudanla şah qızı burada kefi kök, damağı çağ yaşamağa başladılar ("Armudanla tülkü" nağılı). *Tülkü kefi kök yola düşüb gedirdi* ("Tülkünün kələyi" nağılı).

2. Qrammatik variantlar - eyni leksik vahidlərdən ibarət olub, eyni mənəyə malik olan, yalnız qrammatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən variantlardır. Qrammatik variantlara aşağıdakı frazeoloji vahidləri misal göstərmək olar:

- **Gözünü ağartmaq-gözlərini ağartmaq** (hədələyici tərzdə baxmaq)

Xoca Əli ona gözünü ağartdı ("Məhərin" nağılı). *Hatəm kişi ona gözlərini ağartdı* ("Əvvəli elə, axırı belə" nağılı)

- **Ağzı açıq qalmaq - ağzı açılı qalmaq** (çox təəccüblənmək, heyrətdə qalmaq)

Tacirin ağzı lap açıq qalmışdı ("Vəfalı at" nağılı). *Bu işə camaatın hamısının ağzı açılı qalmışdı* ("Üçbiğ kosa" nağılı)

3. Leksik-qrammatik variantlar - mənaca eyni olub komponentləri həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənən variantlardır.

• **Başına turp əkmək- başında turp əkmək** (çox incitmək, əziyyət vermək)
Tülkü:... mən qızının başına elə bir turp əkim ki, sən özün də aferin deyəsan ("Murtuzun nağılı"). Tələt: -Heç qorxma! Onun başında mən acı turp əkməsəm, sən nənəvəliyinə layiq deyiləm ("Tələtin nağılı")

• **Başdan aşmaq- başından aşmaq** (bol olmaq, həddindən artıq çox olmaq)
Bu padşahın dövləti-malı, cah-cəlalı başdan aşmışdı, amma övlad üzünə həsrət qalmışdı ("Qırxqönçə xanım" nağılı). Bir gün, beş gün Keçəl kisəylə o qədər varlandı ki, var-dövləti başından aşdı ("Sehirli üzük" nağılı).

Beləliklə, frazeoloji vahidlərin araşdırılması, tədqiqatı son dövrlərdən başlansa da, onların yaranma tarixi qədimdir. Folklorun ən qədim janrı olan nağıl və dastanların dilində frazeoloji vahidlər olduqca zəngindir. Frazeoloji vahidlər zəngin dil materialına malikdir. Məhz buna görə də adı çəkilən folklor nümunələrinin dili müxtəlif istiqamətlərdə bugün də araşdırılmaqdadır. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna nəzər saldıqda burada bütün semantik qrupların işləndiyinin şahidi oluruq. Frazeoloji vahidlərin semantik söz qruplarına frazeoloji omonimlər, frazeoloji sinonimlər, frazeoloji antonimlər, çoxmənalı frazeoloji vahidlər, frazeoloji variantlar aiddir. Bu semantik qruplarla bağlı dilçilər arasında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Frazeoloji variantlar frazeoloji sinonimlərdən kəskin şəkildə fərqlənilir. Frazeoloji variantlar və sinonimlər dildə üslubi çalar və yığcamlıq yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
4. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1979
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985
8. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1978.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, omonim, sinonimlik, variantlıq, çoxmənalılıq, antonim, sabit birləşmə, frazeoloji birləşmə

Keywords: phraseological units, homonyms, synonyms, variants, ambiguities, antonyms, fixed combinations, phraseological combinations

Ключевые слова: фразеологизмы, омонимы, синонимы, варианты, многозначность, антонимы, устойчивые сочетания, фразеологические сочетания

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu

Xülasə

Məqalədə frazeoloji vahidlərin semantik quruluşundan bəhs edilmişdir. İlk öncə frazeologiya və frazeoloji vahidlər haqqında məlumat verilmişdir. Frazeoloji vahidlər zəngin və rəngarəng dil materialına malikdir. Frazeoloji vahidlərin quruluşunda bütün semantik söz qrupları öz əksini tapmışdır: omonimlik, sinonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq. Məqalədə frazeoloji vahidlərin semantik qrupları barədə dilçilərin mülahizələri öz əksini tapmış, həmçinin frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna aid tələblər də qeyd olunmuşdur. Məqalədə frazeoloji omonimlik, frazeoloji sinonimlik, frazeoloji antonimliklə yanaşı frazeoloji variantlılığa da yer verilmişdir. Frazeoloji variantların sinonim frazeoloji vahidlər olmaması və onların sinonimlərdən fərqi izah edilmişdir. Frazeoloji variantlar və frazeoloji sinonimlər bədii ədəbiyyatda ekspressivlik yaratmaq məqsədilə işlədilir.

Semantic structure of phraseological units

Summary

The article discusses the semantic structure of phraseological units. First of all, information about phraseology and phraseological units is given. Phraseological units have a rich and colorful language material. All semantic word groups are reflected in the structure of phraseological units: homonymy, synonymy, antonymy, ambiguity. The article reflects the views of linguists on the semantic groups of phraseological units. Requirements for the semantic structure of phraseological units are also noted. Along with phraseological homonymy, phraseological synonymy, phraseological antonymy, phraseological variability is also included in the article. The lack of synonymous phraseological units of phraseological variants and their difference from synonyms is explained. Phraseological variants and phraseological synonyms are used to create expressiveness in fiction.

Семантическая структура фразеологизмов

Резюме

В статье рассматривается семантическая структура фразеологизмов. В первую очередь дается информация о фразеологии и фразеологизмах. Фразеологические единицы имеют богатый и красочный языковой материал. В структуре фразеологизмов отражены все семантические группы слов: омонимия, синонимия, антонимия, многозначность. В статье отражены взгляды лингвистов на семантические группы фразеологизмов. Также отмечены требования к семантическому составу фразеологизмов. Наряду с фразеологической омонимией в статью включена фразеологическая синонимия, фразеологическая антонимия. Объясняется фразеологических варианты и их отличие от фразеологических синонимов. Для создания выразительности в художественной литературе используются фразеологические варианты и фразеологические синонимы.

Rəyçi: prof. S.Abdullayeva